

Milli dirçəlişə töhfə verən ictimai-siyasi xadim

Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimlərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-ədəbi irsində Azərbaycan dövlətçiliyi, onun etnik tarixi və milli kimlik məsələləri ilə bağlı problemlər müstəsna yer tutur. Onun istər doğma vətəninə, istərsə də mühacirət dövründə qələmə aldığı əsərləri Azərbaycan və ümumtürk tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı elmi dünyagörüşü tarix yazımı prosesində nəzəri-metodoloji baxımdan mühüm rola malikdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Azərbaycanın qədim dövr etnik tarixi haqqında yazırdı ki, "Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ildir qədim türk xəlqi ilə məskun idi. Görək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz və sairə kimi vilayətlər və görək Muğan, Arran, Qarabağ kimi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər bir çox türk sülalələrinin irili-xırdalı hökumətlər qurduğunu və illərlə səltənət sürdüklərini görmüşdür".

M.Ə.Rəsulzadə 1925-ci ildə yazdığı "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində şumerlərin "Turani" irqə mənsub olduğunu şübhə doğurmadiğini qeyd edirdi. O, həmçinin yazırdı ki, midiyalıların etnik mənsubiyyəti mübahisə doğursa da, onların əski iranlı olduğunu inkar edənlər də vardır. Müəllif qeyd edirdi ki, "Fransız şərqşünaslarından Le Norman əski Şərq tarixinə aid nəşr etdiyi əsərində Midiyaya "Turan Midiyası" deyir və buradakı qövlərin türk olduğunu irəli sürürdü".

M.Ə.Rəsulzadə həmçinin qeyd edirdi ki, İran tarixinin Midiyada axtardığı arilər (aryanilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəlmiş və buradakı yerliləri sıxışdırmışlar. Arilər bu ərazilərdə yerləşdikdən sonra buralar təkrar turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazda - Azərbaycanda cərəyan etmişdir. Turanlı Tomris xanım burada olmuş, iranlı Keyxosrovun faciəvi sonu Kür çayının sahilində baş vermişdir.

M.Ə. Rəsulzadənin 1928-ci ildə çap etdirdiyi "Qafqaz türkləri" əsərində Qafqazın etnosiyasi xəritəsi, qövlər, türk soyları haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmişdir. Burada Xəzər sahillərinin qədim dövrlərdən başlayaraq türk soyları tərəfindən məskunlaşdırıldığı göstərilmişdir.

Müəllif bu əsərində qeyd edirdi ki, "Miladdan sonra V yüzilliyin ortalarında hunlar, sabirlər və xəzərlər Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olaraq, Azərbaycanın şimal torpaqlarında məskən salmış, bir sıra hallarda Arazın o biri tayına, Cənubi Azərbaycan ərazisinə keçərək, Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar".

M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Azərbaycan xalqının formalaşması, onun yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, bu əsərdə azərbaycanlıları bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: "Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyət etibarilə şərqilidirlər. Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə danışan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik böyük türk ağacının bir dalıdır".

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın eyni kökənli xalq olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, "Bu türklər Azərbaycanı ikiye bölən Əras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və İranda yarımmüstəqil bir halda yaşadıkları zaman belə məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşamışdılar. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil etmişdir".

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə ifraf millətçilik dünyagörüşündən uzaq olmuş, daha çox milli-liberal dəyərlərə sadıq qalaraq Azərbaycan xalqının yaranması, təşəkkülü və təkamülündə iştirak etmiş bütün etnik qövlərin rolunu layiqincə qiymətləndirərək, doğma xalqına bütöv, inkişaf edən ictimai, mədəni gerçəklik kimi yanaşmışdır.

Görkəmli şəxsiyyətin elmi irsində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin etnik tarixi ilə bağlı da maraqlı fikirlər yer almışdır. Bu barədə Rəsulzadə yazırdı: "İllərdən bəri bütün türk ellərindəki dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbil-dəki Şeyx Səfi ocağından zühur edən Şah İsmayıl yeni bir dövlət qurmaq üçün hərəkətə keçir. Səfəvi dövlətinin banisi həqiqətdə bir türk sufisi və azərbaycanlı şair idi. Arxalandığı hərbi qüvvələr də tamamilə türk boyları idi. Türkman qəbilələri bu qüvvətin əsasını təşkil edirdi... Şah İsmayılın sarayı Azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademiyası idi... Şeyrdə Xətai təxəllüsündən istifadə edən İsmayıl xalqın vurulacağı sadə bir dillə yazırdı. Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılırdı. Səfəvi dövlətinin Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi. Çevrəsindəki türkdilli

şairlər Şah İsmayıl "Türki-tacdar" deyərək xitab edirdilər".

Davamlı olaraq yeniləşmənin tərəfdarı olmuş M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının özünə, əsrlərlə bağlandığı Şərq mədəni-mənəvi sisteminə istinad edərək tərəqqi edəcəyinə inanırdı və qeyd edirdi ki, "Sənin istiqbalın artıq Qərbdə deyil, Şərqdədir... Sənin istiqbalın nə Rum eli, nə Hicaz, nə də İraqda-Türküstandadır, fəqət sənin, yolunun üzərində əski Turanın göbəyində Azərbaycan adında bir gənc igid, dəliqanlı var, yeni Turanın açarı ondadır".

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın, ümumilikdə türk xalqlarının etnik tarixi ilə bağlı olduqca dəyərlili elmi xarakter daşıyan məlumatları tariximizin öyrənilməsində elmi baza rolunu oynamaqdadır.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda millətləşmə dövründə ilk növbədə Azərbaycan millətinin və ərazisinin həqiqi adı ilə bağlı ziyalı elitası arasında geniş müzakirələr başladı. Cümhuriyyət qurucuları hesab edirdilər ki, milli dövlətçiliyə gedən yolda ərazi və millət məfhumları təməl prinsiplər olaraq əsas amillərdəndir. Bu dövrdə milli aydınlarımız Azərbaycan türklərinə münasibətdə işlədilən "tatar", "müsləman" kimi ifadələr əvəzinə "Azərbaycan türkləri", "azərbaycanlılar" terminini işlətməyə başlamışdılar. Eləcə də çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürü olaraq işlədilən "Şərqi Zaafqaziya" coğrafi termini əvəzinə "Azərbaycan" terminindən daha tez-tez istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çar Rusiyasının ciddi senzura və qadağalarına rəğmən, digər milli düşüncə sahibləri kimi öz yazılarında Qafqazın cənub-şərq hissəsinin Azərbaycan, Qafqaz müsəlmanlarının milliyyətinin azərbaycanlı-türk, dilinin isə "Azərbaycan-türk dili" adlanmasını təklif edirdi.

ri ilə savaşı belə uyğun görürlər. İstədikləri gücə sahib olmaq üçün onlar "ölümü belə qəbul edir və dirilik üçün ölürlər".

Rəsulzadə Avropa ilə müsəlman Şərqinin dirilik anlayışına fəlsəfi baxışını müqayisə edərək bildirdi ki, Avropada dirilik güclü olmaqdırsa, Şərqdə "biz müsəlmanların diriliyi, ölürək cənnətə düşməkdir".

Diriliklərin ən qiymətlişinin milli dirilikdən ibarət olduğunu qeyd edən görkəmli ideoloq milli diriliyin milli gücü formalaşdırən əsas amillərdən biri olduğunu göstərmişdi. Onun fikrinə görə, bəşər mədəniyyətinə yalnız müstəqil millətlərin nümayəndələri böyük töhfə verə bilər. O, hələ də bu dövrdə yaygın olan "müsəlman millətindənəm" zehniyyətinin doğru olmadığını bildirdi.

Rəsulzadəyə görə, millət tarixi kateqoriyadır. Ondan əvvəl tayfalar, boylar, qövmələr mövcud olmuşdur. Tayfaları səciyyələndirən yalnız nəsəl və dil birliyi. Qohum tayfaların birliyindən isə dil və mədəniyyət birliyinə dayalı milliyyətlər meydana gəlmişdir. Növbəti inkişaf mərhələsi olan millət isə "dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, tarixi ənənələr və dini etiqad birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldur".

M.Ə.Rəsulzadə millətin yaranmasında dil birliyinin fəvqəladə rolunu vurğulayaraq qeyd edirdi ki, "millətlərin inkişafı milli şüurun formalaşması sayəsində mümkün olur və ancaq bu şüurun təsiri ilə milli ideala çatmaq mümkündür".

İctimai-siyasi xadimin elmi-nəzəri irsində tarix şüurunun olduqca önəmli rola malik olduğu dəfələrlə vurğulanmışdır. Rəsulzadə dünyagörüşünə görə, tarix şüuru bütün millətlərdə fərdləri ümumiyyətlə bağlayan zəruri bir amildir. "Vətən və millət tarixi" hər bir millətə haradan gəldiyini, tarixdə nələrdə etdiyini və hansı gücə malik olduğunu öyrədən, gələcək haqqında onda ümid yaradır.

Ümumiyyətlə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi-nəzəri irsində etnik tarix, tarix şüuru kimi nəzəri konseptual məsələlər geniş şəkildə təhlil olunaraq, xalqdan, ümmətdən millətə keçid prosesi dəqiq şəkildə izah olunmuşdur. Eyni zamanda onun dünyagörüşündə milli kimlik, milli istiqlalə bağlı məsələlər həmişə ön planda verilmiş, bütün bu milli prinsiplərin fəvqündə isə Azərbaycan dövləti və Azərbaycanın istiqlalyyəti dayanmışdır.